

Сенбек УТЕБЕКОВ

PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,
Қазақстан (senbek.utebekov@ayu.edu.kz) ORCID: 0000-0003-3557-6758

**«ДИУАНИ ХИКМЕТ» НҰСҚАЛАРЫНДАҒЫ ІЛІК СЕПТІГІНІҢ
ФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ МАТАСА БАЙЛАНЫСҚАН СӨЗ
ТІРКЕСТЕРІ***

Андатпа

Мақалада автор «Диуани хикметте» қолданылған ілік септігінің әр түрлі формалары және ілік септігінің қатысуымен жасалған изафеттік тіркестер жөнінде қарастырады. Ол үшін ескерткіштің Мысыр, Көкшетау, Стамбұл, Санкт-Петербург қалаларының кітапханаларында және түрік ғалымы Эмил Эсиннің кітап қорында сақталған нұсқалары негізге алынады. Алдымен «Диуани хикмет» нұсқаларында кездескен матаса байланысқан сөз тіркестерін түрлеріне қарай парсы тілінің синтаксистік жүйесі негізінде құрылған изафеттер және түркі тілдерінің конструкциясы негізінде құрылған изафеттер деп екі топқа, одан соң түркі тілдерінің синтаксистік жүйесі негізінде құрылған тіркестердің өзін ілік септігі формаларының қатысуымен жасалған матаса байланысқан сөз тіркестері және ілік септігі формаларының қатысуынсыз жасалған матаса байланысқан сөз тіркестері деп іштей екі топқа бөледі. Одан әрі ескерткіште ілік септігінің *-ның, -нің, -ың, -иң, -ын, -ин* формаларынан бөлек *-ны, -ни* формаларының да жиі қолданылғанын атап өтіп, бұл формалардың дамуы мен қалыптасуына байланысты мәліметтерді, сондай-ақ ғалымдардың пікірлерін талқылай отырып өзіндік көзқарастарын білдіреді. Мақаланың келесі бөлімінде матаса байланысқан тіркестердің бағыныңқы сыңары мен басыңқы сыңары арасындағы қатынастарға, мағыналық ерекшеліктеріне мән береді. Сондай-ақ, ілік септігі формаларының қолданылып-қолданылмауы мағынаға әсер етеді ме деген сауалға жауап іздейді.

Кілт сөздер: Ахмет Ясауи, Диуани хикмет нұсқалары, ілік септігінің формалары, матаса байланысқан сөз тіркестері, изафеттер.

* Geliş Tarihi: 28 Mayıs 2022 – Kabul Tarihi: 15 Haziran 2022

Date of Arrival: 28 May 2022 – Date of Acceptance: 28 June 2022

Келген күні: 28 мамыр 2022 ж. – Қабылданған күні: 15 маусым 2022 ж.

Поступило в редакцию: 28 май 2022 г. – Принято в номер: 15 июнь 2022 г.

Senbek UTEBEKOV

PhD, Senior Lecturer of the Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan (senbek.utebekov@ayu.edu.kz)
ORCID: 0000-0003-3557-6758

AN EVALUATION ON GENITIVE SUFFIXES AND NOUN PHRASES IN *DIWAN AL-HIKMAT* COPIES

In the article, genitive suffixes and noun phrases formed by the help of these suffixes have been examined. And the study has been based on the copies in Egypt, Kökşetav, İstanbul, St. Petersburg libraries and on the copy in the Turkish scientist Emel Esin's private library. For this reason, the work has been published in Egypt, Kökşetav, İstanbul, St. Petersburg cities and copies of Turkish scientist Emel Esin's private library. First of all, the noun phrases that we encounter in the copies of "*Diwan al-Hikmah*" have been examined in two groups as the noun phrases formed according to the syntactic features of Persian and the noun phrases formed according to the syntactic features of Turkish. In addition, noun phrases established according to the syntactic features of Turkish have been examined separately as noun phrases in which genitive suffixes are used and noun phrases that do not use genitive suffixes. In addition, the formation and development processes of -nıj, -niş, -iş, -in, -in and -ni, -ni genitive suffixes in the *Diwan al-Hikmah* have been emphasized. In addition to this, the views of various Turcologists about the aforementioned suffixes were evaluated and discussed in the literature. In the next part of the article, the connection between the elements of the noun phrases and their meaning features have been examined. In particular, it has been discussed whether or not to use genitive suffixes in noun phrases and whether it has an effect on the meaning of the word group.

Keywords: Ahmet Yesevi, copies in *Diwan-ı Hikmet*, current additions, noun complements, izafet compositions.

Кіріспе

Еуропа тілдерінде *genitiv*, *genetivus*, *genitif* түрінде аталатын ілік септігі басқа септіктерден есім сөзбен есім сөздің тіркесуіне қызмет ете отырып, изафеттік тіркес құрауы арқылы ерекшеленеді. Осы тұста ілік септігі мен тәуелдік жалғауы арасында тығыз қатынастың бар екенін атап өтуіміз керек. Яғни ілік септігі әдетте тәуелдік жалғауы жалғанған сөзбен синтаксистік байланыс құрайды. Сондықтан А.Бісқақов ілік септігінің қазақ тіліндегі жалпы қолданыстарын ескере отырып, «бұл септік меңгеру я меңгерілу жағынан тікелей етістікке қатыспайды, әрқашан соңғы тәуелдеулі есім сөзбен я субстантивтенген сөзбен байланысты болады. Осыған орай, атау формадағы әрбір сөзге жалғанатын ілік септігінің қосымшасы я меншікті (иелікті), я басқа бір қилы қатынасты білдіреді» [1, 62-б.] деп түсіндіреді. Ал түрік ғалымы

Мухаррем Эргин «ілік септігі есімдердің екінші бір есіммен байланысуын қамтамасыз етеді. Ілік септігі есімнің басқа бір есіммен байланысы барын, өзінен кейінгі басқа бір есімге бағыныңқылығын көрсетеді. Зат есімнің бұл формасы кейде жалғаусыз, көп жағдайда жалғаулы болып келеді. Бұл форма генитиф формасы болып табылады. Генитиф формасы негізінен бір есімнің есіммен, кейде етістікпен тіркесуін қамтамасыз етеді...» [2, 216-б.] дей келе *Orhan-in-dir* “Орхандікі”, *senin olsun* “Сенікі болсын” деген мысалдар арқылы ілік септігінің түрік тіліндегі қолданысына сәйкес кейбір нюанстарға байланысты өз пікірін білдіреді. Негізінде бұған ұқсас мысалдар басқа түркі тілдерінде де кездеседі. Осыған сәйкес әр түрлі ой-пікірлер де баршылық. Мысалы, 1977 жылы М.Ш.Ширалиев пен Э.В.Севортянның басшылығымен жарық көрген «Грамматика азербайджанского языка» атты еңбекте ілік септігінің формасы екі қызметте жұмсалатынын көрсетеді: а) баяндауыш қызметте: *бу сүрү колхозундур* “бұл отар колхоздікі”, *О вәзифә сәнин дәјил* “Ол қызмет сенікі емес”; ә) Басқа есіммен байланысты қызметі: *евин дамы* “үйдің шатыры”, *кітабын чилди* “кітаптың мұқабасы” т.б. [3, 44-45-бб.]. Түрколог Ғ.Мусаев қарайым тіліндегі қиыса байланысудың бір түрі осы ілік септігінің формасы арқылы жасалатынын айта отырып, *Бу тынч сувлары гәлнюн Галвенин да йешиңлиги отрачларнын* “Эти тихие воды озера Галве и зелень островов”, *Йарых сағынчына кәндярювчюнюн бавун «Онармахнын» Шелумел Лопатонун* “Светлой памяти учителя (воспитателя) союза «Онармах» Шелумеля Лопато” деген мысалдар келтіреді [4, 139 б.]. Келтірілген мысалдар мен ой-пікірлерді саралап қарағанда, түрік, әзірбайжан, қарайым тілдерінде кейбір тұлғалардың, мысалы, меншіктікті білдіретін *-гы, -gi* секілді формалардың немесе кейбір көмекші етістіктердің жасырын тұратынын байқау қиын емес секілді. Осы тұста атақты түрік ғалымы Зейнеп Коркмаздың «ілік септігінің формасы кейбір етістіктер және *-дыр, -дур* секілді формалар арқылы есімдерді етістікпен тіркестіруде қызмет атқарады. Мысалы: *шу ikisi senin шу ikisi de onların sayılır* “Мына екеуі сеніңкі, ал мына екеуі олардікі саналады”, *Elindeki Ali'nindir* “Қолыңдағы Алидікі”. Бұл сөйлемдерде *senin, onların, Ali'nin* секілді мысалдарда ілік септігі форма жағынан етістікке тіркескендей көрінсе де, есім сөздердің жанында айтылмай жасырын тұрған тағы бір есім сөз бары сезіледі (*senin payın* “сенің үлесің”, *onların payı* “олардың үлесі”, *Ali'nin kitabı* “Алидің кітабы” т.б.). Сондықтан бұл жерде де есім мен есімді

тіркестіру қызметі басым көрініп тұр» [5, 270-б.] деген пікірі сөзімізді қуаттай түседі. Мұның өзі ілік септігінің көнеден келе жатқан негізгі қызметі бір-біріне байланысты екі есім сөзді тіркестіру екенін көрсетеді.

Ал жүздеген нұсқалары арқылы танылып, түркі тілдерінің түрлі бұтақтары мен диалектілеріне тән көрсеткіштердің көрініс табуы арқылы ерекшеленетін «Диуани хикметте» ілік септігінің көнеден бері қолданылып келе жатқан формаларымен қоса қазіргі түркі тілдері мен диалектілеріндегі қолданыстарының қатар келуі ерекше назар аудартады. «Диуани хикметтің» Санк-Петербург, Мысыр, Стамбұл, Көкшетау, Эмел Эсин секілді нұсқаларын мақаламыздың өзегі етудегі негізгі себебіміз де осыған байланысты болып отыр. Сонымен қоса грамматикалық еңбектерде біршама сөз етіліп жүрсе де, әлі күнге нақты шешімі табылмай жүрген ілік септігінің кейбір формаларына және матаса байланысқан сөз тіркестерінің айналасындағы кейбір мәселелерге байланысты кеңінен сөз қозғайтын боламыз.

Материалдар және зерттеу әдістері.

Түркі ескерткіштерінің ішінде «Диуани хикмет» секілді жүздеген нұсқасы бар атақты еңбек жоқ деуге болады. Қазірге дейінгі зерттеулер бойынша «Диуани лұғат ит-түріктің» бір ғана нұсқасы, «Құтадғу біліктің» 3 нұсқасы, «Атебетул хақайықтың» 6 нұсқасы, «Қорқыт ата хикаяларының» 3 нұсқасы бар болса, «Диуани хикмет» нұсқаларының санын тап басып айту қиын. Кейбір деректерге сүйенсек, Өзбекстан Ғылым Академиясы, Шығыстану институтында Ясауи хикметтерінің 175 нұсқасының сақталғаны анықталған [6]. Кейінгі зерттеулердің арқасында «Диуани хикметтің» Өзбекстан, Қазақстан, Татарстан, Башқұртстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Түркия, Әзербайжан секілді түркі мемлекеттерінің, сол секілді Ресей, Иран, Мысыр, Үндістан, Венгрия, Франция, Ұлыбритания, Италия, Ауғанстан секілді алыс-жақын елдердің мұрағаттарында, кітапханаларында, музейлерінде, сондай-ақ жекелеген адамдардың кітап қорларында сақталған жүздеген нұсқасынан хабар беретін деректер жарық көріп жатыр. Алайда қолымызда ескерткіштің тек бірнеше нұсқасының ғана қолжазбасы бар. Бұл нұсқалар да түрлі жағдайда сақталған. Көбісі сақталуы жағынан нашар болғандықтан жан-жақты зерттеуге мүмкіндік бермейді. Қолымыздағы нұсқалардың ішінде тек Санк-Петербург, Мысыр, Стамбұл, Көкшетау, Эмел Эсин нұсқалары өте жақсы сақталғандықтан жан-жақты зерттеуге әбден лайық көріп,

мақаламыздың өзегіне айналдырып отырмыз. Аталған нұсқалар жайында қысқаша мәлімет бере кетсек:

Санкт-Петербург нұсқасы: Ғалым Р.Сыздықованың берген мәліметіне қарағанда XIX ғасырдың соңында Карл Германович Залеман тарапынан Самарқандтан Санкт-Петербург қаласына алып кеткен бұл нұсқа бұрынғы КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институтындағы Азия музейінде В 286 деген нөмірмен сақтаулы. 114 парақтан тұратын Самарқанд қолжазбасын Р.Сыздықова лингвистикалық тұрғыдан зерттеді. Ғалымның бұл еңбегінде нұсқаның транскрипциясы мен факсимилесі де берілген [7, 31-33-бб.].

Мысыр нұсқасы: Қазірге дейін табылған хикмет нұсқаларының ішінде ең көнесі саналатын бұл нұсқа 1650 жылы хатқа түсірілген. Нұсқа 234 беттен тұрады, 49 хикмет берілген. 2019 жылы Мехмет Махур Тулум тарапынан қолжазбаның латын әліпбиіндегі транскрипциясы жасалып, түрік тіліне аударылған болатын. М.М.Тулумның «Dîvân-ı Hikmet: Hikmetler Mecmuası – Mısır Nüshası 1650» атты бұл еңбегінде Ясауи хикметтері ретімен емес, тақырып жағынан бөлініп беріледі [8].

Стамбұл нұсқасы: Хижра жыл санауы бойынша 1315 жылы Стамбұл қаласында жарық көрген бұл нұсқаның бір көшірмесі Қазақстан Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар қорындағы №2330-38 инвентарында сақталған. 116 беттен тұратын нұсқада 71 хикмет, 1 мінәжат бар. Хикмет нұсқасын 1998 жылы Мұхамедрахым Жармұхамедұлы, Мақсұт Шафиғи, Сәрсенбі Дәуітұлы секілді ғалымдар оқып, қазақ тіліне аударды [9].

Көкшетау нұсқасы: Қазіргі таңда Көкшетау қаласындағы Әдебиет және өнер мұражайының сирек кездесетін кітаптар бөліміндегі №639 инвентарында сақталған бұл нұсқа 2011 жылы табылған. 176 беттен тұратын нұсқада 57 хикмет орын алған. 2016 жылы қолжазбаны Иманғазы Нұрмағамбетұлы қазақ тіліне аударып, қолжазбаның түпнұсқасымен бірге жариялаған болатын [10]. Біз Иманғазы Нұрмағамбетұлының еңбегіндегі факсимилені қолдана отырып (анық емес және зақым көрген беттерін мұражайда сақталған түпнұсқадан қайта бастырдық), диахронды және синхронды әдістер негізінде тілдік талдау жасап 2021 жылы кітап жариялаған болатынбыз [11].

Эмел Эсин нұсқасы: Эмил Эсин атты түрік ғалымының кітап қорында сақталған бұл қолжазба 101 беттен тұрады, 49 хикмет және

бір мінәжат берілген. Қолжазба жайында ең алғаш мәлімет Кемал Эрасланның 1983 жылы жарық көрген «Ahmed Yesevi Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler» атты еңбегінде жарияланған еді [12, 41-42-бб.]. 1994 жылы бұл қолжазбаны Юсуф Азмун оқып, түрік тіліне және ағылшын тіліне аударды [13].

Мақаламызда түркі халықтарының мәдениеті мен салт-санасының қалыптасуында маңызды орын алатын Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметінің» осы бес нұсқасын негізге ала отырып, ілік септігінің әр түрлі формалары және ілік септігі мен тәуелдік жалғауларының қатысуымен жасалған сөз тіркестері жайында сөз етеміз. Зерттеу барысында диахронды әдіске сүйене отырып, көне және ортағасырлық ескерткіштер тіліндегі ілік септігінің формалары мен матаса байланысқан сөз тіркестерінің жасалуына назар аударылады. Сол секілді синхронды әдісті негізге ала отырып, қазіргі түркі тілдеріндегі қолданыстары туралы да сөз қозғалатын болады.

Зерттеу нәтижесі

С.С. Майзель түркі тілдерінде ілік септігінің қатысуымен жасалған сөз тіркестерінің 3 түрі бар екенін көрсетеді:

1. $C_1 + M_1$ Мысалы: *kadının şapkası* “әйелдің шапкасы”;
2. $C_0 + M_1$ Мысалы: *kadın şapkası* “әйел шапкасы”;
3. $C_0 + M_0$ Мысалы: *fötr şapka* “киіз шапка” [14, 51-б.].

Матаса байланысқан бұл тіркестердің бұлай үш типке бөлінуі олардың әрі семантикалық, әрі грамматикалық ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. С.С.Майзельдің матаса байланысқан тіркестерді синтагмалық жақтан бұлай үш түрге бөлуін көптеген ғалымдар мақұлдайды. Ал қазақ ғалымы Сейілбек Исаев ілік септігінің қатысуымен жасалған тіркестің басқа да түрлері барын көрсетеді. Ол «ілік септік жалғауы өзі жалғанған сөзді екінші сөзге бағындырып қана қоймайды, сонымен бірге оның белгілі тұлғада (тәуелдік жалғауда) тұруын да талап етеді. Бірақ кейде тәуелдік жалғауды түсіп қалып қолданылуы да кездесіп отырады» [15, 415-б.] дей келе бұл пікірін қазақ тіліндегі *біздің ауыл, сіздің жігіттер, өзіміздің кісі*, түрік тіліндегі *беним баба, сенин ана*, өзбек тілінде *бизнинг үй, сиздинг меһмон*, әзербайжан тіліндегі *бизим әв, сизин мусафир* секілді мысалдармен дәлелдеп көрсетеді. Сонымен бірге бұл тіркестің көне дәуірлерде де қолданылғанын көрсету мақсатында «Құтадғу біліг», «Диуану лұғат-ит түрк» секілді көне ескерткіштер тіліндегі *мениң тилек, мениң йүрек, кимиң тавар* сияқты мысалдарды келтіреді.

Ал біздің талдап отырған мәтінімізде матаса байланысқан сөз тіркестерінің парсы тілінің конструкциясы (синтаксистік жүйесі) негізінде құрылған изафеттер және түркі тілдерінің конструкциясы негізінде құрылған изафеттер деген екі түрі барын айтуға болады. Түркі тілдерінің синтаксистік жүйесі негізінде құрылған тіркестердің өзі ілік септігі формаларының қатысуымен жасалған (яғни, ілік септігі мен тәуелдіктің формалары толық көрінетін) матаса байланысқан сөз тіркестері және ілік септігі формаларының қатысуынсыз жасалған (ілік септігінің формалары жасырын қалып, бірақ тәуелдік жалғауы жалғану арқылы жасалатын) матаса байланысқан сөз тіркестері деп бөле аламыз. Ілік септігі формаларының қатысуымен жасалған изафеттерде түркі тілдерінде кең таралған ілік септігінің *-ның, -нің, -ың, -иң, -ын, -ин* формаларынан бөлек *-ны, -ни* формаларының да қолданылатынын көруге болады. Әрине аталған бұл формалар жайында азды көпті зерттеулер жасалып, пікірлер айтылған болатын. Ал біздің мақсатымыз тақырыпқа қатысты зерттеулер мен пікірлерге анализ жасай отырып, өзіндік пікірлерімізді ортаға салу болып табылады.

Талқылау.

Парсы тілінің синтаксистік жүйесі негізінде құрылған изафеттер

Орта ғасырлық шығармалар тілінде парсылық изафеттер арабша изафеттермен салыстырғанда көбірек қолданылады. Парсылық изафеттер түркі тілдеріндегі матаса байланысқан сөз тіркестері секілді құрылады. Парсылық изафет пен түркілік изафеттің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын Сейілбек Исаев былай түсіндіреді: Есім сөздерден құралған бұл изафеттік тіркес түркі тілдеріндегі изафеттің екінші, үшінші түрлерімен тұлғалық жағынан өте ұқсас келеді, ол изафет көрсеткіші тәуелдік жалғаудың 3-жағымен сәйкес болып жалғанған анықталушы сөз бұрын тұрады. Түркі тілдерімен салыстырғанда, парсы тіліндегі изафет тіркестік орын тәртібі, керісінше, төмендегідей болып келеді. Түркі тілдерінде: анықтауыш – анықталушы + тәуелдік жалғауы. Парсы тілінде: анықталушы + изафет көрсеткіш – анықтауыш. Парсы тіліндегі бұндай конструкция (изафет) сыртқы тұлғасы жағынан түркі тілдеріндегі -и арқылы жасалған қатыстық сын есімдерге ұқсас [15, 361-362-бб.]. Изафеттің бұл түрінің қазақ тіліндегі қолданысы жайында сөз ете келе мұны «парсы нисбеті» деп атаған [16, 37-б.]. Орта ғасырлық ескерткіштердің көбінде парсы тілінің изафеттік конструкциясымен құрылған матаса байланысқан тіркестерде парсы

емлесіне сәйкес «изафет кесресі» қойылады. Ал «Диуани хикмет» нұсқаларының көбісінде hareket қолданылмағандықтан «изафет кесресі» берілмейді. Мұны тек мағынасына қарай ажыратып алуға тура келеді. Мысалы:

<i>būy-ı hudā</i>	“Құдайдың хош иісі” (М. 60a/1; К. 4b/11),
<i>cām-ı şarāb</i>	“шарап тостағаны” (К. 8b/9; М. 10b/11),
<i>defter-i şānī</i>	“екінші дәптер” (М. 1a/4; К. 82a/11),
<i>ferman-ı Subhān</i>	“Субханның бұйрығы” (S. 15a/4)
<i>hāl-ı dīl</i>	“көңіл жайы” (М. 23a/5),
<i>levh-i mahfūz</i>	“лаухыл тақтасы” (К. 4a/2),
<i>nūr-ı imān</i>	“иман нұры” (К. 31b/2; S. 6a/3),
<i>pīr-ı muğān</i>	“отқа табынушылардың пірі” (К. 1b/9; М. 52a/1; Е. 7a/5),
<i>cām-ı şarāb</i>	“шарап тостағаны” (Е. 44b/5),
<i>rūz-ı mahşer</i>	“махшар күні” (І. 11a/11; М. 1b/2; К. 10a/3),
<i>şāhib-i kemal</i>	“кемел иесі” (К. 9a/8),
<i>şubh-i şādīk</i>	“таң шапағы” (М. 23b/1; К. 79a/2; Е. 11b/8),
<i>hāk-i pāy</i>	“аяқтың шаңы” (S. 15a/4)

«Диуани хикмет» нұсқаларында кездесетін көптеген изафеттер түркілік конструкциямен құрылғанымен құрамындағы сөздер араб-парсы сөздерінен тұрады. Мысалы:

<i>āşıqların talepleri</i> (М. 62a/14),	<i>hudānıñ vaşlı</i> (S. 9a/2),
<i>derdiniñ devāsı</i> (S. 8a/4),	<i>irem bāğı</i> (К. 60a/4),
<i>şevk şarābı</i> (S. 33b/9; І. 1b/8),	<i>muħabbetniñ deryāsı</i> (М. 61b/3)
	т.б.

Солардың арасында *rūz-ı mahşer* “махшар күні” (М. 1b/2; К. 10a/3), *rūz-ı kıyāmet* (S. 34b/4) т.б. парсылық конструкциямен құрылған тіркестердің түркілік түрі де қатар қолданылуы назар аудартады. Мысалы:

<i>mahşer küni</i> (S. 40b/5),	<i>kıyāmet küni</i> (К. 50b/11).
--------------------------------	----------------------------------

Ілік септігі жалғауларының қатысуымен құрылған матаса байланысқан сөз тіркестері

«Диуани хикмет» нұсқаларында жиі кездесіп отыратын және түркі тілдерінің ең көне мәтіндерінде де өте өнімді жұмсалған ілік септігінің *-ның*, *-нің* жалғауының қалыптасуына байланысты ғалымдар арасында түрлі пікір бар. Н.А.Баскаков бұл аффикс «тән», «дене», «негіз» мағыналарында қолданылған *нен* сөзінің грамматикалануы

нәтижесінде пайда болғанын және бұл сөздің *nene* > *nen* > *-ның/ -ниң, -нын/ -нин, -ны/ -ни* > *-н* түріндегі дыбыс құбылыстары секілді процестерден өткендігін айтады [17, 138-б.]. Бұл пікірді К.Гронбеч, Петро И.Кузнецов секілді көптеген ғалымдар қуаттайды [18, 88-89-бб.], [19, 193-261-бб.].

Ал Ж.Дени Н.А.Баскаковтың сөзін мақұлдай отырып, ілік септігі жалғауы секілді табыс септігінің қосымшасы да көне дәуірлерде жеке сөз ретінде қолданылған *нең* сөзінің қысқарған түрі деп санайды [20, 134-б.]. Негізінде ілік септігі мен табыс септігі формаларының түбі бір тұлға екенін алғаш П.М.Мелиоранскийдің 1899 жылы Күлтегін ескерткішіне байланысты жазған мақаласында айтқан болатын. П.М.Мелиоранскийдің пікіріне сүйенсек, «Кейде бір заттың екінші бір затқа тиесілі екенін білдіретін сөз тіркестерінде табыс септігінің жалғауы ілік септігінің орнында қолданылады. Шамасы табыс септігі мен ілік септігінің формаларының арасында белгілі бір деңгейде синтаксистік байланыс бар. Олардың қолданыстарында да бірнеше ұқсастықтар бар» [21, 92-б.].

Талат Текин, Орхон ескерткіштерінде ілік септігінің дауыссызбен біткен сөздерге *-ың, -иң*, дауыстымен біткен сөздерге *-ның, -ниң* түрі жалғанатынын және бұл форманың сингармонизмнің еріндік-езулік заңына бағына бермейтінін айтады [22, 101-б.]. Ал Ғ.Айдаров бұл форманың еріндік дауыстылы түрлерінің де қолданылғанына байланысты мысалдар береді [23, 62-б.]. Мұнымен қоса көне түркі тілінің мәтіндерінде кездесетін кейбір сөздерде ілік септігінің *-ығ, -иғ* (*Türük bodun+ıg atı* “Türk halkının adı” КТ D 25; ВК D 20), екінші жақ тәуелдік жалғауынан соң және жіктеу есімдіктерінен соң жалғанатын *-ын, -ин* (*kaganıñ+ın sabın* “hakanlarının sözlerini” КТ G 9) түріндегі алломорфтары да кездеседі [22, 101-б.], [24, 71-б.]. Кейбір деректер бойынша көне ұйғыр тілінде ілік септігінің ашық дауыстылы *-наң, -нең* түрінің бар екені көрсетіледі [25, 133-б.]. Қарахан, Хорезм, көне қыпшақ, шағатай және көне Анадолы түркілерінің тілдік материалдарында көне түрік тіліндегі ілік септігінің *-ның, -ниң, -нұң, -нүң, -ың, -иң, -ұң, -үң* формалары сақталғанын көруге болады [26, 28-б.], [27, 260-б.], [28, 14-б.], [29, 74-75-бб.], [30, 64-б.], [31, 95-б.], [32, 137-б.]. В.В.Радлов Алтын орда жарлықтарының тілдік ерекшеліктеріне байланысты жазған зерттеу еңбегінде ілік септігінің *-ың, -иң* түрі батыс түркі тілдеріне, ал *-ның, -ниң* шағатай немесе оңтүстік түркі тілдеріне тән морфема екенін баса айтады [33].

Сонымен қоса Хорезм, қыпшақ және көне Анадолы түріктерінің тілінде жазылған мәтіндерде *мен, биз* секілді есімдіктерден соң қолданылған *-ым, -им, -ұм, -үм* ілік септігінің формасы кездеседі [29, 74-75-бб.], [30, 64], [34, 333-б.], [35, 35-б.].

Көне түрік тілінен бастап түркі тілдерінің түрлі кезеңдерінде кең көлемде қолданылған ілік септігінің *-ның, -ниң* формасы, түркі тілдерінің ішінде қазіргі саха (якут) тілінен өзге барлық тілдерде сақталған деуге болады. Ал саха тілінде ілік септігінің формасының орнына монғол тіліндегідей *-та, -те* қолданылады [36, 86-б.]. Сондай-ақ саха тілінде ілік септігінің қызметі атаулық формада тұрып орындалады [37, 59-б.], [38, 94-б.]. Түркі тілдерінің кейбір ерекшеліктеріне қарай ілік септігінің құрамындағы езулік дауыстылардың еріндік дауыстыға алмасуы және дауыссыздардың ұяңдануы, қатаңдануы секілді кейбір дыбыс құбылыстарының орын алуы арқылы алломорфтарының саны артқанымен аса өзгере қойған жоқ (1-кесте).

эзербайжан	<i>-ын, -ин, -ұн, -үн, -нын, -нин, -нұн, -нүн</i>
Түрік	
гагауыз	
түркімен	<i>-ың, -иң, -ұң, -үң, -ның, -ниң, -нұң, -нүң</i>
башқұрт	<i>-ның, нёң, -ноң, -нөң, -дың, -дёң, -доң, -дөң, -тың, -тёң, -тоң, -төң</i>
Қазан татары	<i>-ның, -нёң</i>
Қырым татары	<i>-ның, -ниң</i>
Қазақ	<i>-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің</i>
қарақалпақ	
Ноғай	
Алтай	
құмық	<i>-ны, -ни, -нұ, -нү</i>
қарашай-балқар	<i>-ны, -ни, -нұ, -нү, -ы, -и, -ұ, -ү</i>
Өзбек	<i>-ниң</i>
Ұйғыр	
Хакас	<i>-ның, -нің, -тың, -тің</i>
Тува	<i>-ның, -нің, -нұң, -нүң, -дың, -дің, -дұң, -дүң, -тың, -тің, -тұң, -түң</i>
Қырғыз	<i>-нын, -нин, -нұн, -нүн, -дын, -дин, -дұн, -дүн, -тын, -тін, -тұн, -түн</i>
сары ұйғыр	<i>-ның, -нің, -нең, -тың, -тің</i>

Чуваш	-ән, -ён
-------	----------

«Диуани хикметтің» біз талдап отырған нұсқаларында да қолданылған ілік септігінің *-ның, -ниң* формасының тек қысаң дауыстымен келетін түрлері кездеседі. Бұл қосымша атау формасындағы сөздер мен есімдіктерге, сондай-ақ көптік, тәуелдік жалғауларынан соң жалғанған. Мысалы:

<i>‘ālīniñ atası</i> (K. 76a/1),	<i>muḥabbetniñ deryāsı</i> (M. 61b/3),
<i>cānniñ kuşı</i> (K. 43a/3),	<i>muḥabbetniñ meydāni</i> (K. 40a/5),
<i>cenāzemniñ arqası</i> (M. 8a/4),	<i>riyāzetniñ köçesi</i> (M. 24b/5),
<i>derdiniñ devāsı</i> (S. 8a/4),	<i>uçtağniñ içi</i> (K. 48b/2),
<i>ērenlerniñ ayğan sözi</i> (S. 12b/3),	<i>ümmetlerniñ işi</i> (M. 49a/7),
<i>hudāniñ vaşlı</i> (S. 9a/2),	<i>ümmetlerniñ derdi</i> (K. 64a/2) vb.

Көне түркі тілінде және қазіргі түркімен тілінде дауыссызбен біткен кез келген сөзге, басқа да көптеген түркі тілдерінде жіктеу және сілтеу есімдіктеріне жалғанатын *-ың, -иң* ілік септігі жалғауы «Диуани хикмет» нұсқаларында да кездеседі. Мысалы:

<i>mēniñ yārānlarım</i> (K. 49b/1),	<i>anıñ hālin</i> (K. 66b/2),
<i>sēniñ işkiñ</i> (K. 23b/6),	<i>biziñ bilen</i> (K. 49b/1), vb.

Сонымен бірге Самарқанд және Көкшетау нұсқаларында кездесетін мына мысалдарда *-ың, -иң* формаларының есімдіктерден басқа сөздерге де жалғанғанын көруге болады. Мысалдардың арасында қосымшаның еріндік дауыстылы формасы кездеспейді. Мысалы:

<i>kabriñ içi</i> (S. 34a/14),	<i>tā ‘atıñ barçası</i> (K. 66a/4) т.б.
<i>muḥabbetniñ şarābı</i> (K. 36a/3),	

Ал кейбір мысалдарда ілік септігінің *-ын, -ин* формасы қолданылғанын көреміз. Бұл форма көне түркі тілінде екінші жақ тәуелдік жалғауынан соң және жіктеу есімдіктерінен соң жалғанатын. Қазіргі түрік, гагауыз, әзербайжан тілдерінде бұл форма дауыстымен біткен сөздерден соң, «Диуани хикметтің» Эмел Эсин нұсқасында көптік жалғауынан соң жалғанады. Мысалы: *‘āşī cāfī ümmetlerin gātı* (E. 47a/6).

Шағатай тілінің кейбір мәтіндерінде матаса байланысқан тіркестердің тағы бір түрі *-ны, -ни* формасының қатысуымен құрылады [39, 68-б.]. Түрік ғалымы М.Мансуроғлу бұл форманың көне Анадолы әдебиетінің көрнекті өкілі Султан Веледтің өлеңдерінде де

қолданылғанын көрсетеді. Мысалы: *dünyāni dirliḡi* т.б. [40, 106-б.]. Ал проф. Гүрер Гүлсевиннің берген мәліметтеріне сүйенсек, Сұлтан Велеттің өлеңдерінде бұл форма кездеспейді [35, 36-б.].

«Диуани хикметтің» нұсқаларында да *ны*, *-ни* формасының тек қысаң дауыстылы түрі жиі-жиі кездесіп отырады. Олар атау формасындағы сөздерге, есімдіктерге, көптік және тәуелдік жалғауларынан, кейде есімше жұрнағынан кейін жалғанады. Мысалы:

<i>anı kāyūti</i> (S. 6b/10),	<i>közümni yaşıni</i> (S. 11a/7),
<i>‘ārīflerni şöḡbeti</i> (M. 58a/6),	<i>ma ‘rifetni meydāni</i> (M. 56a/10),
<i>‘āşıqlarnı talebleri</i> (M. 62a/14),	<i>melāmetni oқи</i> (İ. 2b/1)
<i>‘āşıqni cāni</i> (S. 6a/7)	<i>Muḡammedni atı</i> (S. 16a/6),
<i>‘āşıqni cāyı</i> (K. 18a/5),	<i>sözni ma ‘nāsı</i> (K. 44b/11),
<i>babasını atası</i> (K. 75b/4),	<i>tālibni rızkı</i> (S. 6b/1),
<i>çın ‘āşıqni közi</i> (M. 23a/2),	<i>tarīkatni bāzārı</i> (S. 24a/9),
<i>dünyāni vefāsı</i> (M. 59b/11),	<i>velīlerni közi</i> (K. 21b/11),
<i>ḡarīblerni izi</i> (İ. 1b/4),	<i>yaḡşılarnı ḡāk-i pāyı</i> (S. 15a/4),
<i>ḡarīblerni köḡli</i> (İ. 2a/13),	<i>yaḡşılarnıḡ ecri</i> (M. 106b/4; K.
<i>‘ışksızlarnı cāni</i> (S. 15b/8),	73a/1),
<i>közini yaşı</i> (S. 6b/9),	<i>yetīmlerni başı</i> (İ. 1a/7),
	<i>cān bērgenni ārmāni</i> (E. 39a/6) т.б

«Диуани хикмет» нұсқаларында *-ны*, *-ни* ілік септігі формасының қатысуымен жасалған матаса байланысқан сөз тіркестерінің кейбірі екіден көп сыңардан тұрады. Мысалы:

maḡāmni yollarını rehzeni (K. 69a/2),
‘ışk derdni yarası (K. 63b/10),
pīr-i tuḡān tāliblerni yol başçısı (K. 23b/11) т.б.

Сонымен бірге сыңарларында бірдей сөздер қолданылған кейбір сөз тіркестері «Диуани хикметтің» нұсқаларында кейде *-ны*, *-ни* кейде *-ның*, *-ниң* формасымен жұмсалғанын көруге болады. Солардың арасында *-ың*, *-иң* формасымен келген түрі де жоқ емес. Мысалы:

muḡabbetniḡ bāzārı (M. 55a/6) ~ *muḡabbetni bāzārı* (K. 11b/2),
anıḡ üçün (K. 86b/1) ~ *anı üçün* (S. 19b/1),
muḡabbetniḡ şevki (K. 39b/1) ~ *muḡabbetni şevki* (S. 111b/9),
cenāzemniḡ arḡası (M. 8a/4) ~ *cenāzemni arḡası* (E. 95b/11),
tarīkatniḡ yolu (K. 74b/8) ~ *tarīkatni yolu* (E. 21b/5),
muḡabbetniḡ şarābı (K. 36a/3) ~ *muḡabbetni şarābı* (E. 42b/8) т.б.

Жалпы осы *-ны*, *-ни* аффиксінің тұлғалық жақтан табыс септігінің формасына ұқсауы ғалымдардың пікірталасын тудырып келеді. Кейбір

тілші ғалымдар бұл жалғауды ілік септігінің орнына қолданылған табыс септігінің жалғауы деп есептейді. Солар жайлы аздап сөз ете кетейік: Түрік ғалымы Ахмет Жафороғлу Қарахан дәуіріндегі түркі ескерткіштерінің тіліндегі ілік септігінің формалары жайында сөз ету барысында «Әдетте ілік септігінің формасы *-ның*, *-нің* және *-нұң*, *-нүң* болып табылады. Ал Ясауи хикметтерінде бұл септік табыс септігімен шатасып кеткен. Бұл өзбек тілінің кейбір диалектілерінің әсері болса керек» деп санайды [41, 80-б.].

Эфрасияб Гемалмаз Ясауи хикметтеріндегі *-ны*, *-ни* формасын табыс септігінің жалғауы ретінде бағалай отырып, осыған байланысты мысалдарды тізбектейді және «табыс септігінің *-ны*, *-ни* формасының ілік септігінде жұмсалған мысалдар да аз емес» деп көрсетеді [42, 3-5-бб.].

Кемал Эраслан Ахмет Ясауидің «Фақыр-намасында» да кездесетін бұл жалғауды шағатай тілінің соңғы кезеңдерінде жазылған мәтіндерде және қазіргі өзбек тілінің диалектілерінде де жиі қолданысқа ие болған бір тілдік көрсеткіш ретінде бағалап, бұл жалғаудың ілік септігінің формасының орнына қолданылған табыс септігінің жалғауы екенін атап көрсетеді [43, 26-б.]. Дәл осы пікірді Мұстафа Аргуншах та қолдай отырып, «шағатай тілінде *-н*, *-ны*, *-ни* табыс септігінің формасы ілік септігінің қызметінде жұмсалады» деген пікір білдіреді [44, 120-б.]. Ал Метин Караөрс Түркияның Кайсери қаласынан табылған «Диуани хикмет» нұсқасы жайында жазылған мақаласында *-ны*, *-ни* формасына қатысты «Хикметтерде назар аударатын ең маңызды тілдік ерекшеліктердің бірі көктүрік және көне ұйғыр тіліндегі есімдіктерден соң қолданылатын аккумулятив (табыс) септігінің *-ны*, *-ни* формасының ілік септігі ретінде жиі-жиі қолданылуы болып табылады» [45, 199-б.] дейді.

-ны, *-ни* формасының есім сөздер мен есім сөздерді байланыстыру қызметіне байланысты пікір білдірген тағы бір топ ғалым бұл форма ілік септігінің *-ның*, *-нің* жалғауының дамуы нәтижесінде қалыптасқан деп топшылайды. Атап айтқанда шағатай тілін жан-жақты зерттеген венг ғалымы Джонс Экманн 1966 жазған *Chagatay Manual* атты бағалы еңбегінде *-ны*, *-ни* формасын “ілік септігінің қысқарған түрі” деп атайды және шағатай тілінің соңғы кезеңдерінде жазылған мәтіндердің тілінде *-ның*, *-нің* формасымен қатар еркін қолданылатынын ерекше атап өтеді [39, 57-б.].

«Диуани хикметтегі» септік жалғауларын арнайы зерттеген Күлсін Абдрахманова «Қожа Ахмет Ясауидің “Диуани хикмет” еңбегіндегі септік жалғаулардың ерекшеліктері» атты зерттеу еңбегінде тарихи дамуы тұрғысынан алғанда ілік септігінің әуелгі формасы *-ның, -нің*, одан кейін *-ны, -ні* түрінде айтылып, уақыт өте келе жасырын қолданылу дағдысына айналған деген пікір ұстанады [46, 60-б.].

Профессор Рабиға Сыздықова «Диуани хикметтің» Санкт-Петербург нұсқасына сүйене отырып, бір жерде «Бір нәрсені қатты ескертуге болады, ол – ілік септіктің жалғауы көбіне-көп *-ның, -нің* емес, *-ны, -ні* түрінде келеді де, сырттай табыс септіктің жалғауымен бірдей тұлғада көрінеді. Бірақ контекстке қарай екеуін шатастырмауға болады: *мәні хикмәтләрім* (мәнің деудің орнына) *ахирәтні саудасыны* (бұл тіркестегі алғашқы сөз ілік, соңғысы табыс септікте екендігін көреміз)» десе [47, 121-б.], тағы бір тұста «Біздің қолжазбамызға тән ерекшелік – бұл септік қосымшасының толық және ықшамдалған екі вариантының қатар қолданыла беретіндігі және көбінесе ықшам түрінің (*-ны*) жиірек көрінетіні. Бұл, сірә, ескерткіш тілінің әртүрлі диалектілік негізде болғандығына немесе көшірушілер мен кейінгі кезеңдердің тіл ерекшеліктеріне қатысты болар. Зерттеушілердің байқауынша, ықшам варианты (*-ны*) ескі өзбек тілінде де актив қолданылған, сондықтан кейінгілерге, әсіресе көшірушілерге, ортаазиялық жазба дәстүрдің әсері болған болар деп топшылаймыз» [47, 121-б.] дейді.

Бұл тұста өзбек тілінің грамматикаларына сүйене отырып, ілік септігінің формаларына байланысты азды-көп сөз етуге тиіспіз. Қазіргі өзбек тілінің әдеби тіл нормасында ілік септігінің негізгі формасы *-нинг* болғанымен *Өзбек тілінің ғылыми грамматикасы* атты еңбекке сүйенсек, өзбек тілінің диалектілерінде *мен, биз* есімдіктерінен соң келетін *-им*, дыбыс үндестігінің заңындылықтарына қарай пайда болған *-нинг/ -ның/ -нунг/ -тынг/ -тинг/ -дыңг/ -динг/ -дунг* алломорфтары да бар. Сонымен қоса қазіргі өзбек тілінде көбіне ілік септігі жалғауының соңындағы *нг* айтылмай қалып, табыс септігінің формасына ұқсас болып қалады (*-ни/ -ны/ -ти/ -ты/ -ди/ -ды*), бірақ бұларды мағынасы мен грамматикалық байланысы арқылы ажыратуға болады. Мысалы: *Эшитиб ол бу отангди сұзини* “Естіп ол бұл атаңның сөзін”, *Одамларды юрак-багрин тузлатди* “Адамдардың жүрек-бауырын тұздатты”, *Бул қайқини вақтини хуи этсанг-чи* “Қайықта

өткізген осы уақытынан ләззат алыңыз” [48, 13-17-бб.]. Онымен қоса ғалым Ё.Абдурасуловтың зерттеуінде өзбек тілінің Ташкент диалектісінде -ни/ -ди/ -ти/ -ми/ -зи/ -си/ -ти/ -ри/ -хи/ -чи/ -ли/ -ви секілді түрлері барын көрсетіліп, *нонни* «нанның», *отти* «аттың», *томми* «тамның», *туззи* «тұздың», *ишии* «істің», *эгарри* «егердің», *толли* «талдың», *сувви* «судың» деген мысалдар келтіреді [38, 94-б]. Бұл жерден байқайтынымыз ілік септігінің формасы -ни/ -ди/ -ти/ -ми/ -зи/ -си/ -ти/ -ри/ -хи/ -чи/ -ли/ -ви емес, -и секілді. Өйткені мысалдардан байқап отырғандай, сөз соңында дауыссыз келсе ол дауыссыз қосарланып айтылады және оған /-и/ дыбысы жалғанып отырады. Бұл жерде /-и/-ді дыбыс деп отырғанымызбен оның бір қосымша екенін, атап айтқанда ілік септігінің -ни формасының қарашай-балқар тілдеріндегідей ықшамдануынан туған басқа бір формасы деуге тура келетін секілді.

Ғалым Мехмет Вефа Налбант -ны, -ні формасына байланысты жазған мақаласында бұл қосымша -ның, -ниң формасының соңындағы тіл арты /н/ дауыссызының жұтылуы нәтижесінде пайда болған деген көзқарастарға қосылғанымен кейбір дыбыс құбылыстарының орын алуы үшін, яғни осы қосымшаның соңындағы дауыссыздың түсіп қалуы үшін тағы да бір ара кезең болуы керек деп түйеді. Оның пікірінше көне түрік тіліндегі ілік септігінің -ның, -ниң формасы көне ұйғыр тілінде жазылған манихей, будда ескерткіштерінде және Махмұт Қашқари сөздігінде -ның, -ниң түрінде қолданыла бастаған, дәл осы форманың соңындағы /ғ/ ~ /г/ дауыссызы уақыт өте келе еріп, Хорезм аймағында жазылған ортағасырлық ескерткіштерден бастап -ны, -ни түрінде қалыптаса бастаған [49, 27-б.].

Ал біздің көзқарасымызға келсек, «Диуани хикмет» секілді шағатай дәуірінде жазылған ескерткіштер тілінде екі түрлі қызмет атқаратын -ны, -ни формасы болды. Бірі –есім сөзбен етістікті байланыстыратын табыс септігінің формасы. Бұған байланысты «Диуани хикметтен» *haqni taptim* (К, 1a/5), *nefsini tysam* (К, 15b/3), *sirni yaptim* (К, 7a/9) секілді мысалдарды келтіруге болады. Ал екіншісі – есім сөз бен есім сөздің байланыстыратын ілік септігінің формасы. Сондықтан да екінші -ны, -ні формасын ілік септігінің орнында жұмсалған табыс септігі жалғауы дейтін пікірлерге қосыла алмаймыз. Ілік септігінің -ның, -ниң формасының қысқарған түрі дегенге қосылуға болады, бірақ бұл да толық дәлел айтылып, дыбыс құбылыстарына байланысты нақты пікір білдірілмегендіктен сын көзбен қарауға тура

келеді. Түрік ғалымы Мехмет Вефа Налбанттың «-ны, -ни формасының -ның, -ниң болып қалыптасуы үшін, нақты айтқанда соңындағы дауыссыздың толықтай түсуі үшін тағы да бір ара кезең болуы тиіс» деген сөзінде негіз бар. Алайда ғалымның -ны, -ни формасы көне ұйғыр тіліндегі -нығ, -ниғ формаларының соңындағы /ғ/ ~ /г/ дыбысы түсіп қалуынан пайда болды деген пікірі кейбір дыбыс құбылыстарын ескермеген-ау деген ой тудырады. Негізінде /ғ/ ~ /г/ дауыссыздары жұтылуға бейім дыбыстар екенін мойындау керек. Бірақ бұл дыбыстар салыстырмалы түрде қарағанда *тағ* (көне дәуір ескерткіштерінде) > *тау* (көне қыпшақ тілінде), *бағлық* (көне және орта дәуір ескерткіштерінде) > *бағлу* (көне Анадолы ескерткіштерінде) секілді мысалдардан көріп отырғанымыздай /у/ секілді бір із қалдыру керек болатын. Сөзімізді басқа да мысалдармен дәлелдеуге болады. Егер -нығ, -ниғ формаларының соңындағы /ғ/ ~ /г/ дыбыстарының еруі орын алған болса, Абдулкадир Атыжының еңбегінде көрсеткендей Иранның Кирманшах провинциясында өмір сүретін түркі халықтарының бірі сунгур тіліндегі ілік септігінің -нұ, -нү (-ны, -ни түрлері жоқ, сондықтан үндестік заңына бағына бермейді) жалғауына ұқсас бір морфема пайда болған болар еді. Мысалы: *sifreni* “дастарқанның”, *seni* “сенің”, *uğlanı* “ұлдың”, *buni* “мұның”, т.б. [50, 110-б.]. Осыларды ескере келе, біз ілік септігінің -ны, -ни формасы қырғыз тілі [51, 125-б.], [52, 65-66-бб.] мен татар тілінің кейбір диалектілерінде [53, 356-б.] қолданылатын -нын, -нин (< -ның, -ниң) формасының соңындағы /н/ дыбысының еруі нәтижесінде пайда болған десек болады. Яғни, -нын, -нин формасының соңындағы /н/ дыбысы қатаң сыңары жоқ /л/, /р/, /й/ дауыссыздары секілді түркі тілдерінде еруге бейім дыбыс екенін ескеріп барып осы ойға келіп отырмыз. Айталық, *қардаш* < *қарындаш*, *тұхфенк* < *тұхфек*, *дүрби* < *дүрбин* [54, 180-б.] секілді түркі тілдеріндегі мысалдардан көріп отырғанымыздай /н/ дыбысының түсу құбылысы бар екенін ойға түсіруге болады.

Осы орайда түрік ғалымы Х.Өздемирдің шағатай тілі, қазіргі қарашай-балқар, құмық тілдерінде және өзбек тілінің кейбір диалектілерінде қолданылатын -ны, -ни көнеден келе жатқан ілік септігінің формасы дегенді баса айта отырып, «табыс септігінің -ны, -ни формасы – табыс септігінің формасы. Ол қандай да бір тарихи кезеңде ауызекі сөйлеу тілінде болсын ілік септігі қызметінде жұмсалған емес... Табыс септігінен бөлек -ны, -ни түріндегі кейбір түркі тілдерінде архаизмге айналған ілік септігінің формасы бар. Яғни

осы форманың қолданылған кезеңдеріне байланысты грамматикалық еңбектерде *-ны*, *-ни* формасы да ілік септігінің басқа алломорфтары (*-ның*, *-ниң*, *-ың*, *-иң*, *-ығ*, *-иғ*, *-ын*, *-ин*) секілді табыс септігіне байланыстырмастан өз орнын алу керек» [55] деген пікіріне толықтай келісуге болады.

Ілік септігі жалғауларының қатысуынсыз құрылған матаса байланысқан сөз тіркесі

Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиев секілді кейбір түркологтар түп түрік тілінің алғашқы кезеңдерінде ілік септігі формасы болмаған деп есептейді [56, 78-б.]. Дәл осы пікірді Е.Ағманов та қолдай отырып, қазіргі қазақ тіліндегі *су жылан*, *көлбақа*, *көлтабан*, *белбеу*, *басқұр* тәрізді күрделі құрамды біріккен сөздерді изафеттік үлгімен жасалған және оларды қазіргі тіліміздің нормасына сәйкес *судың жылан*, *көлдiң табаны*, *көлдiң бақасы*, *белдiң бауы* деп айтуға да болатынын айтады. Осыларды салыстыра келе «изафеттің бірінші түрінің басқа түрлерінен көнелігін, басқа түрлерінің осы негізде пайда болғандығын аңғаруға болады» деп түйеді [57, 63-64-бб.]. Ал өзбек ғалымы Ё.Абдурасулов «ілік септігінің формасы көне түркі тілдерінде болмаған. Көне түркі тілдерінде атау септігіндегі басыңқы және бағыныңқы сыңарлар синтаксистік байланыс арқылы түрленеді. Бұл құбылыс қазіргі түркі тілдерінде де кездеседі» дегенді айтады [38, 93-б].

Нақты мысалдарға келетін болсақ *kül tigin atı+si* “Ханзада Күлдің жиені” (КТ GD), *türk bodun at+i kü+si* “түрік халқының аты атағы” (КТ D 25), *türgiş kagan-i* “түркеш қағаны” (КТ GD), *ötügen ir-in oğl+ı* “Өтүкен ердің ұлы” (МÇ D 7) секілді тіркестерден көріп отырғанымыздай түркі тілдерінің көне дәуірінде де ілік септігінің формасы қолданылмастан құрылатын матаса байланысқан тіркестердің болғанына көз жеткіземіз. Бұл көне ұйғыр тілінде де (*tamu erkligleri* “тамұғ иелері”, *yürek uçı* “жүрегінің ұшы” [25, 493-б.], хорезм аймағында (*yer kadgusı* “жердің қайғысы”, *kafirler mekri* “кәпірлердің айласы” [58, 30-б.], көне қыпшақ тілінде *bi kuli* “бектің құлы”, *sultan kuli* “сұлтанның құлы” [30, 65-б.], көне Анадолы түріктерінің тілінде *arş gölgesi* “ғарыштың көлеңкесі”, *işidenler cânını şâd idelüm* “естігендердің жанын шаттандырайық” [35, 35-36-бб.] т.б. Шағатай тілінде де матасудың бұл типі бұл кеңінен қолданылған. Бұл туралы Экмманн ілік септігінің формасы шағатай тілінде Түркия түріктерінің

тіліндегіден біршама аз қолданылғанын, әсіресе өлеңде жиі-жиі түсіріліп айтылатынын айтады [39, 69-б.].

Қазіргі түркі тілдерінде де матаса байланысқан сөз тіркестерінің ілік септігінің қолданылмайтын түрі кең таралған. Матаса байланысқан сөз тіркестерінде ілік септігі жалғауының қолданылмау себебін Н.Ф.Катанов [59, 770-б.], [60, 55-б.], [61, 27-б.] секілді Ресей түркологтары заттың белгісіздігімен байланыстырады. Түрік тілінің синтаксисіне байланысты көптеген зерттеу еңбектерін жазған Лейла Карахан да осы пікірді қолдай отырып «Мұндай тіркес белгісіз, яғни жалпылама бір затты білдіргенде қолданылады» [62, 44-б.] десе, З.Коркмаз пікірінше «Белгісіздік мәндегі матаса байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарының басыңқыға бағыныштылығы *ağacın dalı* “ағаштың бұтағы”, *gözlerinin rengi* “көздерінің түсі”, *mavinin tonu* “көктің түсі” мысалдарында көріп отырғанымыздай белгілі бірақ уақытша болғанына қарамастан белгісіздік мәндегі матаса байланысқан сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарының басыңқыға тәуелділігі белгісіз. Бірақ тұрақты. Сондықтан сөз тіркесінің екі элементі арасына басқа бір грамматикакалық тұлға кіре алмайды» [5, 272-б.].

Ал Т.Сайрамбаев «Біздіңше, септіктің жалғаулы, жалғаусыз болуы жалғанатын сөздің айтушыға белгілі, белгісіз болуымен байланысты емес, меншіктілік (тәндік) қатынасты ерекше білдіру, білдірмеуімен байланысты. Егер тәуелдеулі заттың қай затқа (не кімге) меншікті, қатысты екенін әдейілеп, арнап көрсету керек болғанда, ілік септігіндегі сөз жалғаулы болады. Ал мұндай құрамдағы сөздердің бірі екіншісіне тек заттық сапа ретінде жұмсалса немесе ондай топтың атауыштық қызметі болса, ілік септігіндегі сөздер жалғаусыз болады» деп түйеді [63, 408-б.].

М.Балақаев қазақ тіліндегі *Абай кітапханасы*, *Абай мектебі* тіркестерімен *Абайдың кітапханасы*, *Абайдың мектебі* тіркестерінің мағыналары бірдей еместігін көрсетіп, «ілік септікті сөз жалғаулы болса, меншікті қатынасты білдіреді, жалғаусыз болса, заттық сапа ретінде жұмсалады» деген пікірін білдіреді [64, 57-б.].

Ілік септігі формасы қолданылмастан матаса байланысқан сөз тіркестері «Диуани хикметтің» біз талдап отырған нұсқаларында да жиі жұмсалады.

‘ārş üsti (S. 12b/4),
günāhim vehmi (S. 11a/2),

könül közi (K. 85b/2)
köz yaşı (S. 6b/8; K. 54b/1),

haqq muştafā pendî (M. 3b/6), *maḥşer küni* (K. 35a/6),
haqq yolu (S. 12b/7; M. 94a/11), *şevk şarābı* (S. 33b/9; İ. 1b/8),
ışık sırrı (S. 15b/1; K. 71b/1), *yēr astı* (K. 1a/2),
ışık şiddeti (M. 21a/3), *yol üsti* (M. 12b/8) т.б.

Бұл сөз тіркестерінен байқайтынымыз, кейбір мысалдарда бағыныңқы сыңарының басыңқы сыңарына тәуелділігі белгісіз болса, кейбір тұстарда ілік септінің формасы өлең өлшемінің буын санына байланысты қолданылмағанын аңғарамыз. Бұл құбылысқа байланысты К.Н.Абдрахманова «Ілік септік жалғауының бұлайша бірдей түспей, бірде тасаланып, жасырын келуі – оның грамматикалық және стильдік ерекшелігіне байланысты» деп өте орынды пікір білдіреді [47, 9-б.]. «Диуани хикмет» нұсқаларында матаса байланысқан сөз тіркестерінің кейбірі екі сыңармен шектелмей, үш, төрт сыңардан тұратынын көреміз. Мысалы:

cān açığın zehrin (K. 82b/2), *irem bāğın gülin* (K. 60a/4) т.б.
cihān bāğın gülin (K. 60a/3),

Матаса байланысқан сөз тіркестерінің құрамындағы сөздердің өзара қатынасы

Матаса байланысқан тіркестердің сыңарлары әртүрлі сөздер болып келумен қатар, құрамындағы сыңарлардың мағыналарына қарай бір-бірімен қатынастары арқылы да ерекшеленеді. Мәселен, олардың кейбірінде меншіктік, кейбірінде сапалық мағына басымдау екені байқалады. Бұл мағыналар көбіне ілік септігі формаларының қолданылып-қолданылмауына байланысты өзгеріп отырса да, кейбір мысалдарда ілік септігі формаларының қолданылып-қолданылмауына мағынаға аса әсер ете қоймайды. Ендеше бұл мағыналар қандай сөздер тіркескен жағдайда анық байқалады деген сауал туындайды. Осыларға байланысты біршама сөз етейік:

а) Бағыныңқы сыңары мекен және уақытты білдіретін, басыңқы сыңары *аст*, *үст*, *іч*, *алд*, *қаш* секілді көмекші есімдер болып келетін матаса байланысқан тіркестер. Мұндай тіркестерде көбіне заттың жақын-алыстығы, ара-қашықтығы, нақты орны көрсетіледі. Мұнда ілік септігі формасының қатысуымен жасалған тіркестермен ілік септігінің қатысуынсыз жасалған тіркестердің мағыналық айырмашылығы байқалмайды. Кездескен мысалдардың барлығында меншіктік мағына бар. Сондықтан да сыңарлары бірдей *'arşnıñ üsti* (K. 18a/10) ~ *'arş üsti* (E. 8a/8) секілді мысалдарда кейде ілік септігі формасы қолданылса,

енді бірде қолданылмайды. Алайда екеуінде де меншіктік мағына бар. Мысалы:

<i>'arşını üsti</i> (K. 18a/10),	<i>mürşidlerini arkası</i> (K. 57b/4),
<i>cenâzemni arkası</i> (M. 8a/4),	<i>resûl aldı</i> (K. 77a/7),
<i>cihân içi</i> (K. 47a/1),	<i>uçmağni içi</i> (K. 48b/2),
<i>ğaflet içi</i> (K. 19a/3),	<i>yâr astı</i> (K. 1a/2),
<i>hakk kaşı</i> (K. 9b/7),	<i>yıl içi</i> (S. 96a/2),
<i>kaabri içi</i> (S. 34a/14),	<i>yol üsti</i> (S. 13b/11) т.б.

ә) Бағыныңқы сыңары абстрактілі зат есімдерден, басыңқы сыңары мекен, орын білдіретін сөздерден тұратын матаса байланысқан тіркестер. Бұл топтағы тіркестердің ішінде ілік септігі формасының қолданылғандарында меншіктік, ілік септігінің формасы қолданылмағандарында сапалық мағына басымдау дей аламыз. Мысалы:

<i>'aşıknı cāyı</i> (K. 18a/5),	<i>cihân bāğı</i> (K. 60a/3),
<i>muḥabbetni bāzārı</i> (K. 11a/2),	<i>irem bāğı</i> (K. 60a/4),
<i>ma'rifetni meydānı</i> (M. 56a/10),	<i>könül bāğı</i> (E. 28a/7),
<i>muḥabbetni meydānı</i> (K. 40a/5),	<i>nefs tağı</i> (E. 28b/4) т.б.
<i>muḥabbetni deryāsı</i> (M. 61b/3),	

Дегенмен *işk bāğı* (S. 40a/12), *muḥabbet bāzārı* (S. 94b/12) секілді мысалдар ілік септігінің қатысуынсыз жасалса да, тіркестің сыңарлары арасында меншіктік байланыс аңғарылады.

б) Бағыныңқы сыңары діни-мифологиялық ұғымды білдіретін, басыңқы сыңары мезгіл, уақыт білдеретін сөздер болып келетін матаса байланысқан тіркестер. Мұндай тіркестердің көбісі ілік септігі формасының қатысуымен жасалған. Сондықтан да басыңқы сөзбен бағыныңқы сөз арасында меншіктіктен гөрі сапалық байланыс анық сезіледі. Мысалы:

maḥşer küni (S. 40b/5),
kıyāmet küni (K. 50b/11),
şefā'at küni (K. 86a/1) т.б.

Бұл топқа кіретін *kıyāmetni bir küni* (K. 51a/6) мысалында меншіктік мағына бар. Бұл тұста *kıyāmet küni* және *kıyāmetni bir küni* тіркестерінің басыңқы сыңарларының қызметтерін сұрақ қоя отырып салыстыруға тура келеді. Сол сияқты бұл тіркес «Диуани хикметің» Эмел Эсин нұсқасында *kıyāmet kün* (E. 94b/4) түрінде де құрылғанын көреміз.

в) Бағыныңқы сыңары кісі есімдерінен, басыңқы сыңары туыстық атаулардан немесе жолын қуушы, ізбасары секілді мағыналарда жұмсалатын сөздерден тұратын матаса байланысқан тіркестер. Мұндай тіркестер екі кісінің бір-біріне туыстық қатынасын немесе рухани жақындығын білдіру үшін қолданылады. Мысалы:

‘ālīni evlādı (K. 78b/8), *muḥammedni ḥāṣ ümmeti* (K. 16a/9),
‘ālīni on sekiz oğlu (K. 78b/1), *muḥammedni babası* (K. 75a/11),
‘ālīniñ atası (K. 76a/1), *pīr-i muḡān ḡalibleri* (K. 23b/11) т.б.
babasını atası (K. 75b/4),

г) Кез келген зат атаулары мен абстрактілі сөздер матаса байланыса отырып, бір нәрсенің мән-мағынасын, қадір-қасиетін, ерекшелігін, жағдайын білдіреді. Бұл топқа кіретін тіркестерде де ілік септігі формасының қатысып-қатыспауы тек стильдік, яғни өлең өлшемін сақтауға қатысты болып тұрғаны, соған орай тіркестердің барлығында да құрамындағы сөздер арасында тек меншіктік байланыс жатыр десек болады. Мысалы:

ene ‘l-ḥaḡnı ma ‘nāsı (K. 4a/7), *hadīcenıñ baḡtın* (K. 76b/6),
sözni ma ‘nāsı (K. 44b/11), *ḡaḡḡ nūrı* (K. 27a/10),
anı yalḡanı (S. 40b/13), *muḡabbetni ṣevḡi* (S. 111b/9),
‘āṣıḡlarnıñ ḡudāyḡa ‘arzi (K. 19a/7), *ḡarındaṣ ḡadri* (K. 46a/10),
resūlnı köñli (K. 76b/10), *ḡıyāmetni ṣiddeti* (K. 10a/10),
ḡudāni ṣīvesi (K. 76b/2), *söz aṣlnı* (K. 59b/6) т.б.
anı tilegeni (K. 77a/10)

ғ) Бағыныңқы сыңары абстрактілі зат есімдерден, басыңқы сыңары жанды заттардың немесе олардың мүшелерінің атауларынан тұратын матаса байланысқан бейнелі тіркестер. Бұл топтағы тіркестерде де меншіктік қатынас бар және бұлардың бір тобы фразға айналған тіркестер қатарына жатқызуға болады. Мысалы:

rūḡ ḡuṣı (E. 46a/1), *ṣevḡ ḡanatı* (K. 69b/1),
cānnıñ ḡuṣı (K. 43a/3), *köñül közi* (E. 26b/14; K.
muḡabbetni atı (K. 72b/1), 85b/2) т.б.

д) Бағыныңқы сыңары абстрактілі зат есімдер болып, басыңқы сыңары жансыз заттардың атауларынан тұратын матаса байланысқан бейнелі тіркестер. Мұндай тіркестердің құрамындағы сыңарларының арасында меншіктік қатынас емес, сапалық қатынас бар десек болады. Мысалы:

ṣevḡ ṣarābı (E. 2b/3), *‘ıṣḡ maḡāmı* (K. 67b/8),
muḡabbetıñ ṣarābı (K. 36a/3), *‘ıṣḡ gevhery* (K. 72a/2),

bakālīknu şarābı (K. 47b/8),
sırr şarābı (K. 39b/10),
muḥabbetniş cāmı (K. 38a/6),
ışık eşigi (K. 40a/10),

dīnimizni çerāğı (K. 29b/3)
muḥabbetni çerāğnı (K.
44a/1),
muḥabbet otu (K. 70a/5) т.б.

е) Бағыныңқы сыңары кісі есімдері, жан-жануар атаулары, жалпы есімдер секілді сөздерден, ал басыңқы сыңары анатомиялық атаулардан тұратын матаса байланысқан тіркестер. Тіркестердің құрамындағы анатомиялық атаулардың кейбірі – кірме сөздер. Мысалы:

ümmetni sīnesi (E. 20b/12),
bendesini sīnesi (K. 38a/3),
resūlnı başı (K. 76b/7),
kulnı ağızı (K. 70a/8),
velīlerni közi (K. 21b/11),

el közi (K. 87b/9),
nezr başı (K. 22a/9),
yetīmlerni başı (İ. 1a/7),
nādānlarnı köksi (E. 26a/7) т.б.

ө) Бағыныңқы сыңары әртүрлі жанды-жансыз зат атаулары, деректі зат есімдер, тіпті кейде амал-әрекеттерді білдіретін сөздер болып, басыңқы сыңары белгісіздік есімдіктерінен тұратын матаса байланысқан тіркестер. Мұндай тіркестерде әдетте заттың немесе амал-әрекеттің сан-мөлшерінің біршама көп екендігі назарға алынады. Мысалы:

a' rābīlerni kettesi (K. 76a/2),
cānım barı (64b/8),
ḥalāyık barçası (K. 77a/2)
tā'atıḡ barçası (K. 66a/4),

yurtnı barı (78b/6),
ḥūr u ğilmān cümlesi (K. 18a/6),
mest cemi (K. 68a/5) т.б.

ж) Бағыныңқы сыңары әртүрлі жанды-жансыз зат атаулары, деректі зат есімдер, тіпті кейде амал-әрекеттерді білдіретін сөздерден, ал басыңқы сыңары психикалық жай-күйді білдіретін сөздерден тұратын матаса байланысқан тіркестер. Бұл құрамға кіретін тіркестердің сыңарлары арасында меншіктік қатынас бар. Мысалы:

ḥudānı qahrı (K. 60a/5),
ümmetlerniş derdi (K. 64a/2),
'āşıqlarnı āhı (K. 66b/5),
cān açığı (K. 82b/2),

baḥīllerniş 'adāveti (K. 19b/7),
peygāmberniş rızāsın (K. 86b/6),
ümmetlerni ḥāli (E. 13b/11),
'āşıqlarnış heybeti (M. 79a/3) т.б.

з) Бағыныңқы сыңары әртүрлі жанды-жансыз зат атауларынан, қоғамдық топ атауларынан, деректі зат есімдерден, кісі есімдерінен, амал-әрекеттерді білдіретін сөздерден, сол секілді басыңқы сыңары да амал-әрекетті білдеретін сөздерден тұратын матаса байланысқан

тіркестер. Мұндай тіркестерде де көбіне тіркестің құрамындағы сөздер арасында меншіктік қатынас болады. Мысалы:

dervişlerni hulkı (E. 19b/3), *muḥammedniy işin* (K. 77b/1),
tenniÆ ğusli (K. 48b/7), *ġarīblerni işi* (K. 77b/8),
tā'at yaraġı (K. 35a/1), *ümmetleriñ ġünāhi* (K. 81b/10),
ışksızlarni işi (K. 36b/8), *tarīkatni erki* (K. 29a/10) т.б.

и) Бағыныңқы сыңары кісі есімі, басыңқы сыңары жалпы есім болып біреудің шығу тегі немесе бір заттың негізі туралы айту үшін қолданылған матаса байланысқан тіркестер. Мысалы:

muḥammedniy zāti (K. 74b/7)

й) Бағыныңқы сыңары кісі есімі немесе бір сенім аясына жиналған қоғамдық бірлестік атауларынан, басыңқы сыңары өзіндік қағидаға негізделген, дәстүрге, заңдылыққа айналған, қалыптасқан принциптерді білдіретін сөздерден тұратын матаса байланысқан тіркестер. Бұл тіркестердің құрамындағы сөздер арасында бір-бірімен меншіктік қатынас бар. Мысалы:

tarīkatniy yolı (K. 74b/8), *tarīkatni pişesi* (K. 69a/7),
halķni yolı (S. 50b/5), *muştafāni şer'i* (K. 34a/1),
ërenlerni yolı (K. 82b/4), *resūlniy ādetleri* (K. 60b/8),
muştafāniy sünnetleri (K. 38b/2), *avāmlarni nezri* (K. 33b/9) т.б.
resūlniy dīni (K. 60b/5),

к) Бір затқа қатысы бар басқа бір зат есімдермен тіркесіп, зат пен заттың байланысын білдіретін матаса байланысқан тіркестер. Мұндай тіркестердің құрамындағы сөздердің арасында меншіктік қатынас бар. Мысалы:

dāraḥtni mīvesidin (K. 69b/11),
āşıqlarni küyüp öçken küli (K. 2b/9),

к) Бір нәрсемен оған тиесілі екінші нәрсе арасындағы байланысты білдіретін меншіктік қатынастағы матаса байланысқан тіркестер. Мысалы:

kişi māli (E. 17a/7), *şeytān mülki* (K. 88b/4),
ālim yastuġı (S. 8a/4), *ķul ḥuvallāh sübhān-allāhın*
ķamçısı (K. 23b/9) т.б.

м) Құрамындағы сыңарлардың сан-сапасын, ерекшелігін көрсету мақсатында сипаттаушы бірліктердің қатысуымен жасалған матаса байланысқан сөз тіркестер де кездеседі. Мысалы:

āşıqlarni küyüp öçken küli (K. 2b/9), *ālīni on sekiz oġlı* (K. 78b/1),
ërenlerniñ ayġan sözi (S. 12b/3),

resūlu 'llah ayğan sözi (S. 17b/11), *bizni ayğan türkini* (K. 29a/3) т.б.
'āṣī cāfī ümmetlerin gāmı (E. 47a/6),

Қорытынды

Сонымен қорыта айтқанда түркі халықтарының сопылық әдебиетін қалыптастыра отырып, түркі тілдерінің кең қанат жаюына орасан зор үлес қосқан Ахмет Ясауидің әйгілі шығармасы «Диуани хикметтің» тіліндегі септік жалғауларының ішінде ерекше назар аудартатын ілік септігінің формаларына және осы ілік септігінің қатысуымен жасалатын сөз тіркестеріне байланысты жан-жақты талдау жасауға тырыстық. Осы аралықта «Диуани хикметтің» бір ғана нұсқасын емес, Мысыр, Көкшетау, Стамбұл, Санкт-Петербург, Эмил Эсин нұсқаларын негізге алғанымызды да айта кеткенді жөн санап отырмыз. Әр түрлі нұсқаларды негізге алуымыздың басты себебі – әлемнің түрлі елдерінде жүздеген қолжазбалары сақталған «Диуани хикмет» нұсқалары мазмұндық жағынан ғана емес, тілдік, стильдік ерекшеліктері жағынан түрліше болып келуіне байланысты болып отыр. Жалпы, біз қарастырып отырған «Диуани хикмет» нұсқаларында ілік септігінің мынадай формалары қолданылған:

- а) *-ның, -ниң;*
- ә) *-ың, -иң;*
- б) *-ын, -ин;*
- в) *-ны, -ни.*

Бұл формалардың тарихи ескерткіштер мен қазіргі түркі тілдерінде мынадай қолданыстарымен кездеседі екен:

а) *-ның, -ниң*: Көне және орта ғасырлық ескерткіштер тілінде, сондай-ақ «Диуани хикмет» нұсқаларында да өте өнімді қолданылған бұл форма қазіргі түркімен, башқұрт, қазақ, хакас, өзбек, тува, сары ұйғыр, Қазан және Қырым татарларының тілдерінде сақталған. Сонымен бірге бұл тілдерде үндестік заңына орай көптеген алломорфтары да пайда болған. Мысалы, қазақ, қарақалпақ, ноғай, алтай, башқұрт, сары ұйғыр, тува тілдерінде бұл форманың алғашқы дыбысының ұяңдануы нәтижесінде қалыптасқан *-дың, -дің*, қатаңдануы нәтижесінде *-тың, -тің*, сонымен қабаттаса дауыстыларының еріннің қатысуына қарай еріндік дауыстыға алмасқан *-нұң, -нүң* (түркімен, тува т.б.), *-ноң, -нөң, -доң, -дөң, -тоң, -төң* (башқұрт т.б.), *-дұң, -дүң, -тұң, -түң* (тува т.б.), жақтың ашылуына қарай ашық дауыстыға айналған *-нең* (башқұрт, татар т.б.), *-дең, -тең*

(башқұрт), *-нең* (сары ұйғыр) секілді алломорфтары бар. Ал оғыз бұтағына кіретін әзербайжан, түрік, гагауыз, қырғыз тілдерінде *-ның*, *-ниң* формасының соңындағы /-ң/ дауыссызы басқа бір мұрын жолды /-н/ дауыссызына өзгеріп *-нын*, *-нин*, *-нұн*, *-нүн* варианттары қалыптасқан.

ә) *-ың*, *-иң*: Көне түркі тілінде дауыссыз дыбыстардан соң жалғанған бұл форма қазіргі түркі тілдерінің ішінде түркімен тілінде жақсы сақталған. Басқа тілдерде де жіктеу және сілтеу есімдіктеріне осы алломорфы жалғанады. Мысалы, қазақ тіліндегі *сенің*, *менің* секілді. Ал «Диуани хикмет» нұсқаларында да бұл форма *mēniñ*, *sēniñ*, *anıñ*, *biziñ* секілді жіктеу және сілтеу есімдіктерінен соң және *qabriñ*, *muḥabbetiñ*, *ṭā'atıñ* секілді кейбір мысалдарда көрінеді.

б) *-ын*, *-ин*: Көне түрік тілінде кездесетін бұл форма екинші жақ тәуелдік жалғауынан соң және жіктеу есімдіктерінен соң жалғанады. Бұл форма қазіргі әзербайжан, түрік, гагауыз тілдерінде сақталған. Сонымен қоса аталған тілдерде бұл форманың құрамындағы езулік дауыстылардың еріндік дауыстыға алмасқан *-ұн*, *-үн*, чуваш тілінде ашық дауыстыға алмасқан *-ән*, *-ён* варианттары да кездеседі. Ал «Диуани хикметтің» Әмел Әсин нұсқасында бұл форма *ümmetlerin ğāti* мысалында қолданылған.

в) *-ны*, *-ни*: Көне түркі тілінде нақты мысалдары болмағандықтан шығу төркіні жайында түрлі пікірлердің айтылуына себеп болған бұл форма алғаш Хорезм аймағында жазылған кейбір шығармаларда кездесіп, шағатай тілі дәуірінің мәтіндерінде кеңінен қолданылған. Сол секілді шағатай тілінің классикалық кезеңінен соң (XVII ғасырдан кейінгі) жарық көрген «Диуани хикмет» нұсқаларында да өте жиі кездестіруге болады. Қазіргі құмық, қарашай-балқар тілдерінің әдеби тіл нормасында, өзбек тілінің кейбір диалектілерінде да қолданылады бұл форма. Тіпті, «Диуани хикмет» нұсқаларында тек езулік дауыстылы түрлері кездесе, құмық, қарашай-балқар тілдерінде еріндік дауыстылы *-нұ*, *-ну* түрлері де бар. Сонымен қоса аталған тілдерде бұл форманың дамуы нәтижесінде қалыптасқан *-ы*, *-и*, *-ұ*, *-ү* түріндегі ілік септігін формалары да бар. Осы тұста *-ны*, *-ни* формасын табыс септігінің формасымен шатастыратын кейбір пікірлерді қосылмайтынымызды айта кеткіміз келеді. Бұл форма ұзақ дамудың нәтижесінде кейбір процестерді (*-ның*, *-ниң* > *-нын*, *-нин* > *-ны*, *-ни* > *-ы*, *-и*) бастан өткізе келіп, ілік септігінің дербес бір формасы болып қалыптасқан дей аламыз.

«Диуани хикмет» нұсқаларында да ілік септігінің қатысуымен жасалған изафеттік тіркестер жетерлік. Оларды өз ішінде ілік септігі формасының қатысуымен жасалған матаса байланысқан сөз тіркестері, ілік септігі формасының қатысуынсыз жасалған матаса байланысқан сөз тіркестері деп екі топқа бөлуге болады. Алайда, «Диуани хикмет» нұсқаларындағы мысалдар арқылы ілік септігі формасының қатысып-қатыспауы сөз тіркестерінің мағынасына әсер етеді деген пікірге нақты жауап беру қиын. Ескерткіш тілінде қолданылған ілік септігі формаларының қатысуынсыз жасалған көптеген тіркестердің құрамындағы сөздер арасында сапалық, ал ілік септігі формаларының қатысуымен жасалғандарын да меншіктік қатынас байқалады десек те, бұл қатынас әрдайым сақтала бермейді. Сондықтан да «Диуани хикмет» нұсқаларында ілік септігі формаларының қолданылып-қолданылмауы көбіне өлең өлшемін сақтауға байланысты болып келеді.

Сол секілді *-ның, -нің* мен *-ны, -ни* формалары тіркестердің құрамындағы сөздерге немесе беретін мағыналарына, немесе жалғанатын сөздің құрамындағы дыбыстарға байланысты таңдала ма деген оймен әр түрлі мысалдарды салыстырып көрдік. Тіпті *muḥabbetnīñ bāzārı* (M. 55a/6) ~ *muḥabbetnī bāzārı* (K. 11b/2), *anıñ üçün* (K. 86b/1) ~ *anı üçün* (S. 19b/1), *muḥabbetnīñ şevki* (K. 39b/1) ~ *muḥabbetnī şevki* (S. 111b/9), *cenāzemnīñ arqası* (M. 8a/4) ~ *cenāzemnī arqası* (E. 95b/11), *tarīkatnīñ yolu* (K. 74b/8) ~ *tarīkatnı yolu* (E. 21b/5), *muḥabbetnīñ şarābı* (K. 36a/3) ~ *muḥabbetnī şarābı* (E. 42b/8) секілді мысалдардан да байқайтынымыздай бұл формалардың қолданыстарында тұрақтылық жоғын байқадық. Ал тіркес құрамындағы сыңарлар арасындағы қатынасқа да қандай да бір әсер етпейді деп нақты айта аламыз.

Әдебиеттер

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылым. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 334 б.
2. Ergin M. Türk Dilbilgisi. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993. – 384 s.
3. Ширалиев М.Ш., Севортян Э.В. Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис). – Баку: Издательство ЭЛМ, 1971. – 414 б.
4. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. Москва: «Academia», 2003. с. 347.
5. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 1224 s.
6. ӨзР ҒА Шығыстану институтындағы Қожа Ахмет Иасауи хикметтерінің қолжазба каталогы. – Түркістан: ХҚТУ баспаханасы, 2006. – 328 б.

7. Сыздықова Рәбиға. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 667 б.
8. Tulum M.M. Dîvân-ı Hikmet: Hikmetler Mecmuası – Mısır Nüshası 1650. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2019. – 350 б.
9. Хикмет жинақ: Даналық сыр. (Ауд: М.Жармұхамедұлы, М.Шафиғи, С.Дәуітұлы). – Алматы: «Жалын» баспасы, 1998. – 656 бет.
10. Қожа Ахмет Ясауи Диуани хикмет Көкшетау нұсқасы. (Ауд: И.Нұрмағамбетұлы). – Астана: Регис-СТ Полиграф баспаханасы, 2016. – 288 б.
11. Utebekov S. Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası. Giriş-Gramer Özellikleri-Metin-Dizin. – Çanakkale: Paradigma Akademi, 2021. – 513 s.
12. Eraslan K. Ahmed Yesevi Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler. – Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2007. – 542 s.
13. Azmun Y. Hoca Ahmed Yesevî Divan-ı Hikmet. İstanbul: Yazır Matbaası. – 1994. 326 s.
14. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. Москва-Ленинград., 1957. – 187 с.
15. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері . – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 б.
16. Жубанов Х. Исследования по казахскому языку. – Алма-Ата, 1966. – 220 с.
17. Баскаков Н.А. Соотношение значений местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения института языкознания. Издательство Академии Наук СССР, 1952. №1. – 138 с.
18. Grönbech K. Türkçenin Yapısı. (çev. Mehmet Akalın). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1995. – 148 s.;
19. Kuznetsov P.İ. Türkiye Türkçesi Morfoetimoljisine Dair // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995. – Ankara 1997. 193-261 ss.
20. Deny J. Türk Dili Grameri (çev. Ali Ulvi Flöye). – İstanbul: Maarif Vekaleti, 1995. – 134 s.
21. Мелиоранский М. Памятник в честь Кюль Тегина. Зво РАО. т. XII. вып. II, III, Спб., 1899. – 92 с.
22. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 328 s.
23. Айдаров Ғ. Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Рауан баспасы, 1995. – 160 б.
24. Akar A. Bilge Tonyukuk Yazıtı. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020. – 160 s.
25. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
26. Hacıeminoğlu N. Karahanlı Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s.
27. Hacıeminoğlu N. Harezmi Türkçesi ve Grameri. – Ankara: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1997. – 194 s.
28. Eckmann J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (çev: Osman Fikri Sertkaya, Çev.). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 438 s.
29. Ata A. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi. – İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002. – 111 s.
30. Karamanlıoğlu A.F. Kıpçak Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 164 s.

31. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020. – 226 s.
32. Akar A. Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018. – 335 s.
33. Радлов В. В. Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга. – ЗБОРАО, 1889 г., т. 3, № 1-2, с. 1-40.
34. Argunşah M., Sağol Yüksekaya G. Karahanlıca Harezmiye Kıpçakça Dersleri. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015. – 440 s.
35. Gülsevin G. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 165 s.
36. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. — Алматы: Қазақ университеті баспасы, 1992. – 192 б.
37. Kirişcioğlu F. Saha (Yakut) Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 190 s.
38. Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 2009. – 260 б.
39. Eckmann J. Çağatayca El Kitabı (Çev: Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s.
40. Mansuroğlu M. Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri. – İstanbul: Pulhan Matbaası, 1958. – 206 s.
41. Caferoğlu, A. Türk Dili Tarihi. I-II. cilt. – Ankara: Ereğ Kitabevi, 2015. – 197 s.
42. Gemalmaz E. Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinin Dili. Atatürk Üniveristesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 1. Erzurum, 1994. s. 4-18.
43. Eraslan K. Yesevi'nin Fakr-nâmesi. – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016. – 96 s.
44. Argunşah M. Çağatay Türkçesi. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 308 s.
45. Karaörs M. Kayseri'de Bulunan Bir Divan-ı Hikmet Basması Ahmed Yesevî'nin Yayınlanmamış Hikmetleri // Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, 26-29 Mayıs, Kayseri, s. 237-254, 1993.
46. Абдрахманова К.Н. Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегіндегі септік жалғаулардың ерекшеліктері. – Алматы: «Үш Қиян» баспасы, 2003. – 136 б.
47. Сыздықова Р. Ясауи хикметтерінің тілі. – Алматы: «Ел-шежіре», 2004. – 664 б.
48. Узбек тилининг илмий грамматикаси учун материаллар. – Тошкент: УзФАН, 1941. – 155 б.
49. Nalbant M.V. Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. Türkbilig, Sayı: 38, 2018. s. 21-28.
50. Atıcı A. Sungur Türkçesi (Ses ve Şekil Bilgisi). Konya: Eğitim Yayınevi, 2015. – 492 s.
51. Gülensoy T. Kırgız Türkçesi Grameri (Ses Bilgisi – Şekil Bilgisi). – Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2004. – 126 s.
52. Başdaş C., Kutlu A. Kırgız Türkçesi. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2004. – 282 s.
53. Alkaya E., Kirillova Z. Kreşin Tatar Tükçesi (Dil, Tarih, Kültür). – İstanbul: Kesit Yayınları, 2018. – 356 s.
54. Özkan M. Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009. – 180 s.

55. Özdemir H. Eski Türkçede İlgi Ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine” Adlı Makalede Bir Düzenleme. Journal of Turkish Language and Literature. Volume: 3, Issue: 2, Spring, 2017. s. 155-168.
56. Serbrennikov B.A., Gadjieva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 255 s.
57. Ағманов Е. Қазақ тілінің тарихи синтаксисі. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1986. – 112 б.
58. Топарlı R. Harezmi Türkçesi. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1985. – 65 s.
59. Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Казань: Типо-литография Императорского Университета, 1903. – 775 с.
60. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. – Москва: АН СССР, 1940. – 206 с.
61. Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. – Ашхабад: ТеркменОГИЗ, 1943. — 101 с.
62. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2009. – 192 s.
63. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. – Алматы: Арыс баспасы, 2010. – 639 б.
64. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. - Алматы: Білім баспасы, 2004. – 224 б.

References

1. Isqarov A. Qazirgi qazaq tili. 2-basilım. – Almatı: Ana tili, 1994. – 334 b.
2. Ergin M. Türk Dilbilgisi. – İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993. – 384 s.
3. Şiyraliyev M.Ş., Sevortyan E.V. Grammatika azerbaydjanskogo yazıka (Fonetiya, morfologiya iy siyntaksiys). – Bakuw: İYzdatelstvo ELM, 1971. – 414 b.
4. Musaev K.M. Siyntaksiys karaiymского yazıka. Moskva: «Academia», 2003. s. 347.
5. Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003. – 1224 s.
6. ÖzR GA Şığısatnuv İnstitutındağı Qoja Ahmet İasawi Hikmetteriniñ Qoljazba Katalogı. – Türkistan: HQTU Baspahanası, 2006. – 328 b.
7. Sızdıqova R. Yasawi «Hikmetteriniñ» tili. Köptomdıq şığarmalar jıynağı. – Almatı: «El-şejire», 2014. – 667 b.
8. Tulum M.M. Dîvân-ı Hikmet: Hikmetler Mecmuası – Mısır Nüshası 1650. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2019. – 350 б.
9. Hikmet jıynaq: Danalıq sır. (Aud: M.Jarmuhamedulı, M.Şafıǵı, S.Däwitulı). – Almatı: «Jalın» baspası, 1998. – 656 bet.
10. Qoja Ahmet Yasawi Diwani hikmet Kökşetaw nusqası. (Aud: İ.Nurmaǵambetulı). – Astana: Regis-ST Poligraf baspahanası, 2016. – 288 b.
11. Utebekov S. Divân-ı Hikmet’in Kökşetav Nüshası. Giriş-Gramer Özelliikleri-Metin-Dizin. – Çanakkale: Paradigma Akademi, 2021. – 513 s.
12. Eraslan K. Ahmed Yesevi Dîvân-ı Hikmet’ten Seçmeler. – Ankara: T. C. Kültür Bakanlıǵı Yayınları, 2007. – 542 s.
13. Azmun Y. Hoca Ahmed Yesevî Divan-ı Hikmet. İstanbul: Yazır Matbaası. – 1994. 326 s.
14. Mayzel S.S. İzafet v turetskom yazıke. Moskva-Leningrad., 1957. – 187 s.
15. İsaev S. Qazaq til biliminiñ мәселелери . – Almatı: «Abzal-Ay» baspası, 2014. – 640 b.

16. Jubanov X. İssledovaniya po kazahskomu yazıku. – Alma-Ata, 1966. – 220 s.
17. Baskakov N.A. Sootnoşeniye znaçeniy mestoimeniy v tyuwrkskih yazıkah. Dokladı i soobşçeniya instituta yazıkoznaniya. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1952. №1. – 138 s.
18. Grönbech K. Türkçenin Yapısı. (çev. Mehmet Akalın). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995. – 148 s.;
19. Kuznetsov P.İ. Türkiye Türkçesi Morfoetimoljisine Dair // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995. – Ankara 1997. 193-261 ss.
20. Deny J. Türk Dili Grameri (çev. Ali Ulvi Flöye). – İstanbul: Maarif Vekaleti, 1995. – 134 s.
21. Meliyoranskiy M. Pamyatnik v çest Kyul Tegiyına. Zvo RAO. t. XII. vıp. II, III, Spb., 1899. – 92 s.
22. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016. – 328 s.
23. Aydarov G. Orhon-Enisey jāne kōne uyğır jazba eskertkişteriniñ tili. – Almatı: Rauan baspası, 1995. – 160 b.
24. Akar A. Bilge Tonyukuk Yazıtı. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020. – 160 s.
25. Eraslan K. Eski Uygur Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012. – 664 s.
26. Hacıeminoğlu N. Karahanlı Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996. – 214 s.
27. Hacıeminoğlu N. Harezmi Türkçesi ve Grameri. – Ankara: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1997. – 194 s.
28. Eckmann J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (çev: Osman Fikri Sertkaya, Çev.). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 438 s.
29. Ata A. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi. – İstanbul: Kebikeç Yayınları, 2002. – 111 s.
30. Karamanlıoğlu A.F. Kıpçak Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 164 s.
31. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020. – 226 s.
32. Akar A. Oğuzların Dili, Eski Anadolu Türkçesine Giriş. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018. – 335 s.
33. Radlov V. V. Yarlıkiy Tohtamişa iy Temir-Kutluga. – ZVORAO, 1889 g., t. 3, № 1-2, s. 1-40.
34. Argunşah M., Sağol Yüksekaya G. Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015. – 440 s.
35. Gülsevin G. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017. – 165 s.
36. Tomanov M. Türki tilderiniñ salıstırmalı grammatiykası. — Almatı: Qazaq universiteti baspası, 1992. – 192 b.
37. Kirişçioğlu F. Saha (Yakut) Türkçesi Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994. – 190 s.
38. Abdurasulov YO. Tuwrkiy tillarning qiyiyosiyy-tarihiy grammatikası. – Toşkent: «Fan» naşriyoti, 2009. – 260 b.
39. Eckmann J. Çağatayca El Kitabı (Çev: Günay Karaağaç), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2017. – 232 s.

40. Mansuroğlu M. Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri. – İstanbul: Pulhan Matbaası, 1958. – 206 s.
41. Caferoğlu, A. Türk Dili Tarihi. I-II. cilt. – Ankara: Ereğ Kitabevi, 2015. – 197 s.
42. Gemalmaz E. Ahmed-i Yesevî'nin Hikmetlerinin Dili. Atatürk Üniveristesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 1. Erzurum, 1994. s. 4-18.
43. Eraslan K. Yesevi'nin Fakr-nâmesi. – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016. – 96 s.
44. Argunşah M. Çağatay Türkçesi. – İstanbul: Kesit Yayınları, 2013. – 308 s.
45. Karaörs, Metin, "Kayseri'de Bulunan Bir Divan-ı Hikmet Basması", Ahmed Yesevi'nin Yayınlanmamış Hikmetleri", Milletlerarası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, 26-29 Mayıs, Kayseri, s. 237-254, 1993.
46. Abdrahmanova K.N. Qoja Ahmet Yasawidiñ «Diwani hikmet» eñbegindegi septik jalğawlardıñ erekşelikleri. – Almatı: «Üş Qıyan» baspası, 2003. – 136 b.
47. Sızdıqova R. Yasawi hiykmetteriniñ tili. – Almatı: «El-şejire», 2004. – 664 b.
48. Uzbek tilining ilmi grammatikasi uçun materiyallar. – Toşkent: UWzFAN, 1941. – 155 b.
49. Nalbant M.V. Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. Türkbilig, Sayı: 38, 2018. s. 21-28.
50. Atıcı A. Sungur Türkçesi (Ses ve Şekil Bilgisi). Konya: Eğitim Yayınevi, 2015. – 492 s.
51. Gülensoy T. Kırgız Türkçesi Grameri (Ses Bilgisi – Şekil Bilgisi). – Ankara: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2004. – 126 s.
52. Başdaş C., Kutlu A. Kırgız Türkçesi. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2004. – 282 s.
53. Alkaya E., Kirillova Z. Kreşin Tatar Tükçesi (Dil, Tarih, Kültür). – İstanbul: Kesit Yayınları, 2018. – 356 s.
54. Özkan M. Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2009. – 180 s.
55. Özdemir H. Eski Türkçede İlgi Ve Belirtme Durum Ekleri Üzerine" Adlı Makalede Bir Düzenleme. Journal of Turkish Language and Literature. Volume: 3, Issue: 2, Spring, 2017. s. 155-168.
56. Serbrennikov B.A., Gadjeva N.Z. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 255 s.
57. Ağmanov E. Qazaq tiliniñ tarihi sintaksisi. – Almatı: «Mektep» baspası, 1986. – 112 b.
58. Toparlı R. Harezmi Türkçesi. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1985. – 65 s.
59. Katanov N.F. Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya. Kazan: Tipolitografiya İmperatorskogo Uniyversiteta, 1903. – 775 s.
60. Dmitriyev N.K. Grammatika kumıkskogo yazıka. – Moskva: AN SSSR, 1940. – 206 s.
61. Potseluevskiy A.P. Osnovı sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka. – Aşhabad: TerkménOGİYZ, 1943. — 101 s.
62. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2009. – 192 s.
63. Sayrambaev T. Qazaq til biliminiñ мәseleleri. Söz tirkesi. – Almatı: Arıs baspası, 2010. – 639 b.
64. Balaqaev M., Sayrambaev T. Qazirgi qazaq tili. - Almatı: Bilim baspası, 2004. – 224 b.

Özet

Bu çalışmada 'Divân-ı Hikmet'te kullanılan ilgi hâli ekleri ve ilgi hâli eklerinin yardımıyla kurulmuş izafet terkipleri incelenmiştir. Bunun için eserin Mısır, Kökşetav, İstanbul, St. Petersburg şehirlerinin kütüphanelerinde ve Türk bilim insanı Emel Esin'in özel kitaplığında bulunan nüshaları esas alınmıştır. Öncelikle 'Divân-ı Hikmet' nüshalarında karşımıza çıkan isim tamlamaları Farsçanın sentaktik özelliklerine göre kurulmuş isim tamlamaları ve Türkçenin sözdizimsel özelliklerine göre kurulmuş isim tamlamaları olarak iki grupta incelenmiştir. Ayrıca Türkçenin sözdizimsel özelliklerine göre kurulmuş isim tamlamaları kendi içinde ilgi hâli eklerinin kullanıldığı isim tamlamaları ve ilgi hâli eklerinin kullanılmadığı isim tamlamaları şeklinde ayrı ayrı analiz edilmiştir. Bununla beraber 'Divân-ı Hikmet'te -nıñ, -niñ, -iñ, -in, -in ve -nı, -ni ilgi hâli eklerinin oluşum ve gelişim süreçleri üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra alanyazında çeşitli Türkologların söz konusu eklerle ilgili görüşleri değerlendirilmiş ve tartışılmıştır. Makalenin bir sonraki bölümünde ise isim tamlamalarının unsurları arasındaki bağ ile anlam özellikleri üzerinde inceleme yapılmıştır. Özellikle isim tamlamalarında ilgi hâli eklerinin kullanılıp kullanılmaması, kelime grubunun anlamına tesirinin olup olmadığı ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Ahmet Yesevi, Divân-ı Hikmet nüshaları, ilgi hâli ekleri, isim tamlamaları, izafet terkipleri.

(S.UTEBEKOV. DİVÂN-İ HİKMET NÜSHALARINDA İLGİ HÂLİ EKLERİ VE İSİM TAMLAMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME)

Аннотация

В данной статье исследуется родительный падеж, использованный в «Диван-и Хикмет» и сочетания изафетов, которые образовались при помощи родительного падежа. В связи с этим была использована такая литература как копии находящиеся в личной библиотеке турецкого ученого Емея Есина и в библиотеках городов Египет, Кокшетау, Стамбул, Санкт-Петербург. Прежде всего, изафеты, встречающиеся в копиях «Диван-и Хикмет», были рассмотрены в двух группах: изафеты, образованные по синтаксическим признакам персидского языка и изафеты, образованные по синтаксическим особенностям турецкого языка. Кроме того, изафеты, образованные в соответствии с синтаксическими особенностями турецкого языка, рассматриваются отдельно как словосочетания, в которых используется родительный падеж, и словосочетания, в которых родительный падеж не используется. Также подчеркнуты процессы образования и развития суффиксов родительного падежа -nıñ, -niñ, -iñ, -in, -in, -nı, -ni. Кроме того, в исследуемой статье оценивались и обсуждались взгляды различных тюркологов на вышеупомянутые окончания. В последующей части статьи были рассмотрены связи между элементами изафетов и их смысловыми особенностями. В частности, обсуждалось, следует ли использовать родительный падеж в словосочетаниях существительных и влияет ли это на значение группы слов.

Ключевые слова: Ахмет Ясави, копии Диван-и Хикмет, относительные суффиксы, именные словосочетания, относительные составы.

(С.УТЕБЕКОВ. ИЗУЧЕНИЕ РОДИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖА И ИЗАФЕТОВ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В КОПИЯХ «ДИВАН-И ХИКМЕТ»)